

3 Pojav lotosovega motiva na stropu grobnic dinastij Han, Wei in Zahodni Jin

Nataša Vampelj Suhadolnik

3.1 Uvod

Proti koncu dinastije Vzhodni Han (*Dong Han* 東漢) (25 n. š.–220 n. š.) se v slikovni kompoziciji na stropu grobnic pojavi motiv lotosa, ki postane še posebej razširjen na stropu grobnic dinastije Wei (魏) (220–265) in Zahodni Jin (*Xi Jin* 西晉) (265–316) iz province Gansu (甘肅). Njegov pojav je večinoma povezan s širitvijo budizma na Kitajsko, tako naj bi njegova navzočnost v grobni ikonografiji nakazovala na motiv z budističnim izvorom oz. je večinoma interpretiran kot motiv tujega izvora.

Povsem razumljivo je, da se z začetkom širitve budistične misli na Kitajsko v umetniški produkciji poznega Hana in obdobja po Hanu začnejo pojavljati motivi z budistično konotacijo. Te na primer srečamo v grobnici Yinan v provinci Shandong (*Sbandong Yinan mu* 山東沂南墓), na gori Kongwang (*Kongwang shan* 孔望山) z reliefi budističnih podob, v skalni grobnici št. 9 v kraju Mahao v Sichuanu (*Sichuan Mahao mu* 四川麻浩墓), številne so Budove podobe na drevesih kovancev, keramičnih podstavkih, posodah *hunping* (魂瓶), bronastih ogledalih itd. Pri tem je očitna povezava oz. vključenost teh motivov v lokalne kulte, ideje nesmrtnosti ter v tradicionalne konfucijanske in daoistične ideje. Wu Hung (巫鴻) omeni, da se »skoraj vsi motivi budističnega izvora v času Vzhodnega Hana pojavijo v grobnem kontekstu« (Wu, 1995, 137). Hkrati prikaže, da budističnih podob v 2. in 3. stoletju našega štetja nikakor ne moremo interpretirati za svojsko budistično umetnost, ki bi imela posebno funkcijo znotraj budističnega konteksta. Tako lahko govorimo le o izposoji budističnih elementov (prav tam, 273).

Vsem je tudi znano dejstvo, da je prehod Hexi (河西) v provinci Gansu predstavljal glavna vrata med Kitajsko in območji v Osrednji Aziji. Marlyn Martin Rhie (1999) je v svoji raziskavi zgodnje budistične umetnosti na Kitajskem in Centralni Aziji prikazala tesno povezanost tega območja s tujimi državnimi formacijami, še posebej med leti 265 in 290. V tem času smo priča tudi najbolj cvetočemu obdobju znova združenega kitajskega ozemlja v času dinastije Zahodni Jin. Tuji vplivi so se gotovo intenzivno širili na območju prehoda Hexi, med drugim tudi budistična misel, ki je dobila nov zagon s prevodom nekaterih budističnih del, ki jih je opravil menih Dharmaksa ali Fahu (法護) (prib. 230–308) v krajih Dunhuang (敦煌), Jiuquan (酒泉), Luoyang (洛陽) in Chang'an (長安) – današnji Xi'an (西安). Njegov učenec Zhu

Fasheng (竺法生) je v Dunhuangu celo ustanovil večji samostan. Do konca obdobja Zahodni Jin jim je tako že uspelo prevesti kar zajeten kup budističnih kanonov, sama budistična misel pa se je začela širiti med različnimi družbenimi sloji.

Pojav lotosa na sredini obokanih stropov v grobnicah iz obdobja Wei in Zahodnega Jina na območju Hexija kot tudi v grobnicah dinastije Vzhodni Han v osrednjem in vzhodnem predelu kitajskega teritorija tako sovпада z budističnimi aktivnostmi na Kitajskem. Seveda pa je interpretacija lotosa kot motiva budistične narave izredno težavna in predstavlja še posebej velik izziv. Nekateri učenjaki so že izpostavili dvome o pravilnosti tovrstne interpretacije,¹ medtem ko ostali vztrajajo pri interpretaciji, da lotos odraža budistično umetnost.² Nekateri so celo mnenja, da lotos v svoji zgodnji podobi igra le dekorativno vlogo in kot tak nima konkretne vsebinske konotacije. Arheološko poročilo o grobnicah pri kraju Foyemiao-wan (佛爺廟灣) južno od današnjega Dunhuanga zaključuje, da rastline in živali, ki prinašajo srečo – med katere sta vključena tudi bel slon in lotos – sicer deloma odražajo določene budistične vplive, vendar v nadaljevanju lotosu dodeli izključno dekorativno funkcijo in ga definira kot enostaven motiv, ki krasi kvadratne stropne oblike vodnjakov, imenovane *zaojing* (藻井). Dekorativna vloga tako daleč presega kakršnokoli religiozno vsebino (Dai in drugi, 1998, 115). Tudi Zheng Yan (鄭焜) v svojem delu o grobnicah s poslikavo iz obdobja Wei Jin (魏晉) in Nanbei (南北) (420–589) izrazi dvom o pravilnosti interpretacije lotosa in belega slona kot motiva z budistično naravo ter prikaže splošno razširjenost tega motiva v drugih primerih kitajske umetnosti. Nadalje prikaže, da si cvetni listi lotosa in sam način upodobitve delijo skupni izvor, primeri lotosa na območju Hexi pa tako le sledijo tradicionalnim motivom iz osrednjega kitajskega območja (Zheng, 2002, 168).

Da bi lahko čim bolj verodostojno odgovorili na tovrstno problematiko, je potrebno upoštevati naslednji dve dejstvi:

- 1) lokacijo lotosa na vrhu grobnice na t. i. osrednjem kvadratnem delu v obliki nekakšnega vodnjaka, imenovanega *zaojing*;
- 2) celovito ikonografsko shemo in jukstapozicijo lotosa z drugimi motivi.

Pri tem ne smemo zanemariti dejstva, da so bili individualni motivi vedno postavljeni v jukstapozicijo z drugimi upodobitvami, pri čemer so ustvarjali logično podobo dekorativnih tendenc. Posamezni motiv je tako potrebno interpretirati v kontekstu celotne ikonografske zasnove, pri čemer igra vodilno vlogo tudi povezava posameznih

1 Zhang Pengchuan (張朋川) v svoji študiji starodavne grobnice Dingjiazha (丁家閘) v kraju Jiuquan na osnovi stilistične analize upodobljenih podob, ki so prikazane s pomočjo tradicionalnih tehnik, zanika prisotnost budističnih elementov ali kakršnih koli drugih tujih vplivov v grobni umetnosti (Zhang, 1979).

2 He Xilin (賀西林) je mnenja, da so se budistični koncepti in s tem budistične podobe proti koncu dinastije Vzhodni Han že začeli infiltrirati v grobno umetnost (He, 2001).

motivov z arhitekturno strukturo. S pomočjo tovrstnega ikonografskega materiala, upoštevajoč arhitekturno strukturo ter primarne tekstualne reference, bomo z interdisciplinarno analitičnim in sintetičnim pristopom poskušali prikazati globlje sporočilo lotosa, ki se pojavlja na stropih grobnic dinastij Han, Wei in Zahodni Jin.

3.2 Grobnice s poslikavo iz dinastij Han, Wei in Zahodni Jin

Pojav najrazličnejših oblik slikovnega materiala na opečnatih in kamnitih stenah v grobnih komorah dinastije Han (206 pr. n. š.–220 n. š.) ne predstavlja le pomembnega mejnika v konstrukciji kitajskih grobnic, temveč predvsem nov pristop k pripravi posmrtnega bivališča za umrlega pokojnika. Tovrstne poslikave so se začele pojavljati v sredini dinastije Zahodni Han (206 pr. n. š.–9 n. š.) in doživele največji razcvet v času dinastije Vzhodni Han. Poleg poslikav na stene grobnic se pojavijo tudi reliefi na opekah in kamnu, dekoracije pa je moč opaziti tudi na sarkofagih in drugih pokopnih predmetih. V pričujočem prispevku se bomo posvetili predvsem t. i. grobnicam s stensko poslikavo (*mushi bibua* 墓室壁畫), kjer je slikovno gradivo upodobljeno na površini posameznih sten, medtem ko bodo grobnice z reliefi na opeki in kamnu služile kot dodatno referenčno gradivo pri potrjevanju posameznih argumentov.

Od začetka 20. stoletja, ko so okrog leta 1916 v okolici Luoyanga v provinci Henan (河南) odkrili prvo grobnico s poslikavo,³ pa vse do današnjih dni, so kitajski arheologi skupno odkopali okrog 70 grobov s poslikavo iz dinastije Han (Vampelj Suhadolnik, 2014, 43–44). Poleg prve odkrite grobnice v provinci Henan je bilo arheološko–raziskovalno delo pred ustanovitvijo Ljudske republike Kitajske skoncentrirano na območju province Liaoning (辽宁), kjer so japonski strokovnjaki izkopali kar pet grobnic. Odkopavanja in proučevanja drugih grobnic so v večji meri potekala po ustanovitvi nove države, ko je bilo samo arheološko delo jasneje in bolj sistematično zasnovano. Tako so v 50. letih prejšnjega stoletja odkrili ter izkopali enajst grobov, v 60. letih tri, v 70. letih deset, v 80. letih šestnajst, v 90. letih dvanajst, od leta 2000 pa so odkopali še dodatnih dvanajst grobnic. Ravno tako so odkopali manjše število grobnic z enostavnimi vzorci, ki pa niso vključene v našo raziskavo, saj ne prikazujejo konkretnih podob, ki bi ustvarjale povezane narativne teme, temveč so prikazani le posamezni geometrični vzorci ali posamezne razpršene zvezde.⁴

Vse do sedaj odkrite grobnice se nahajajo severno od Dolge reke (*Chang jiang* 长江), največ pa jih je ravno v osrednjem območju kitajskega ozemlja, kjer pomembno

3 Točna letnica odkritja prve grobnice s poslikavo, imenovane *Balitai* (八里台), ni povsem zanesljiva, dejstvo pa je, da se razstavljena poslikava leta 1924 ni več nahajala na Kitajskem, temveč je bila na pariški dražbi prodana amerišnemu muzeju v Bostonu. Če gre zaupati spomenu gospoda Liu (劉), je bila odkrita okrog leta 1916. (Su, 1984, 22)

4 Za podroben pregled vseh grobnic gl. Vampelj Suhadolnik (2014, 42–46).

mesto zavzema provinca Henan z mestom Luoyang. Poleg osrednjega območja kitajskega ozemlja je nekaj grobnic tudi v bolj oddaljenih mejnih območjih, v provincah Liaoning, Notranja Mongolija (*Nei Meng* 内蒙) in Gansu.

Z ustanovitvijo močne državne formacije v času dinastije Han, ki se je hitro širila tudi na sosednja mejna območja, sta se vzporedno razvijali tudi centralna oblast in njena birokracija. To je vodilo v selitev številnih uradnikov in generalov, ki so pridobili nove uradne pozicije, na bolj oddaljena območja kitajskega cesarstva. Po uporabi Rumenih turbanov (*Huangjin zhi luan* 黃巾之亂) leta 184 je bila osrednja planjava kitajskega območja vržena v naročje vojn in uporov, ki so spodbudili še večjo migracijo ljudi na mejna ozemlja. Z njihovo migracijo se je prenesla tudi kultura ljudstva Han in s tem tudi vse pokopne navade. Vpliv grobne umetnosti iz osrednjega območja je tako jasno opazen v arhitekturni in ikonografski zasnovi grobnic iz province Liaoning na vzhodu ter province Gansu na zahodu, kamor so migracije množično potekale. Pri tem je potrebno omeniti, da je tovrsten vpliv te regije dosegel že sredi dinastije Han, po njenem padcu v času obdobja Wei in Zahodnega Jina pa je moč zaznati nov zagon, ki je nadalje vplival tudi na gradnjo poznejših grobnic iz časa Obdobja šestnajstih držav (*Shiliu guo* 十六國) (304–439) in Severnih dinastij (*Bei chao* 北朝) (386–581). Vpliv je opazen celo v poznejših budističnih skalnih jamah v kraju Dunhuang.

Ker se bomo v naši raziskavi poleg grobnic s poslikavo iz dinastije Han osredotočili predvsem na grobnice iz obdobja po dinastiji Han – torej iz obdobja Wei in Zahodnega Jina –, ki so jih odkrili na območju sedanje province Gansu, bo v nadaljevanju na kratko predstavljeno arheološko delo tudi na tem območju. Grobnice s poslikavo iz obdobja Wei in Zahodni Jin v provinci Gansu se nahajajo vzdolž zgodovinskega prehoda Hexi. Ta je igral pomembno vlogo kot del severne Svilne poti, ki je povezoval kitajsko območje s Tarimsko kotlino in Osrednjo Azijo. Grobnice s poslikavo se nahajajo na štiri glavnih lokacijah, ki so jih kot glavne naselbine ustanovili Kitajci v času Zahodnega Jina, ko so s tega območja izgnali Hune: Jiuquan (酒泉) – Jiayuguan (嘉峪關), Dunhuang, Wuwei (武威) in Zhangye (張掖). Arheološko delo na tem območju je večinoma potekalo od 70. letih prejšnjega stoletja. Vse do danes so skupaj odkopali enaintrideset grobnic (trinajst v 70. letih, eno v 80., devet v 90. in osem v zadnjem tisočletju) (Vampelj Suhadolnik, 2014, 48). Pred tem so izkopali še tri grobnice: eno leta 1944 ter dve v 50. letih. Največ grobnic so odkrili v bližini mest Jiuquan – Jiayuguan in Dunhuang.

Vsebina poslikave grobnic iz dinastije Han je izredno bogata in obsežna. Večinoma črpa iz uradniškega in zasebnega življenja pokojnika, hkrati pa vključuje celo paleto najrazličnejših božanskih bitij in drugih podob, ki so v skladu s takrat razširjenim verovanjem in kozmologijo sestavljali nebeško kraljestvo. Pri tem je potrebno

izpostaviti dejstvo, da sta pri klasifikaciji in interpretaciji individualnih motivov ključnega pomena medsebojni odnos in pozicijska pomembnost poslikave. Ta namreč ne nastopa kot individualni motiv, temveč je vedno postavljena v jukstapozicijo z drugimi upodobitvami. Šele upoštevajoč celotno kompozicijsko zasnovo številni sprva nepovezani motivi postopoma razkrivajo skrito podobo, pri tem pa nikakor ne sme biti zanemarjena niti povezava ikonografskih motivov z arhitekturno strukturo. Glede na medsebojni odnos arhitekturnih elementov in posameznih motivov lahko vsebino poslikave razvrstimo v dve osnovni skupini prizorov: prizore neba in nebeškega sveta ter prizore zemlje oziroma zemeljskega sveta. Prizori neba, kamor spadajo vsa nebesna telesa, ugodna znamenja in druga mitološko-božanska bitja nebeškega kraljestva, kot sta npr. dve največji kozmogonični božanstvi *Fuxi* (伏羲) in *Nüwa* (女媧), Mati zahodnega kraljestva (*Xiwangmu* 西王母) in Oče vzhodnega kraljestva (*Dongwanggong* 東王公), razne podobe nesmrtnikov s krili in številna hibridna bitja so upodobljeni na stropu grobnice, na zgornjih delih sten in na zgornjih delih predelnih sten. Prizori zemeljskega sveta z vsakodnevnimi zasebnimi in službenimi opravili, banketi, kuhinjskimi, poljedelskimi in lovskimi opravili, potovanja z vozovi, utrjeni stolpi, uradniške izkušnje in zasluge itd. pa prekrivajo velike stenske površine grobne komore ali druge konstrukcijsko-nosilne elemente. Delitev na nebo in zemljo, ki že v osnovi utelešata kozmični sili *yin* (陰) in *yang* (陽), z bogato simboliko dveh komplementarno delujočih sil v nebeških in zemeljskih prizorih odraža stalno prepletanje teh dveh sil, ki zaobsegata vse biti v kozmičnem ravnovesju. Na ta način nebeški in zemeljski prizori skupaj z umetno strukturiranim kozmosom v prostorski podobi prispevajo k v vsakem trenutku ustvarjeni večnosti.

Tudi ikonografska zasnova grobnic iz obdobja Wei in Zahodnega Jina črpa iz istega repertoarja. Pravzaprav ni zaznati skoraj nobenega novega elementa, ki se ne pojavi že v času dinastije Han, sprememba je vidna le v načinu upodobitve. Za razliko od velikih slikovnih kompozicij na celotnih površinah sten v grobnicah dinastije Han se v zahodni regiji poslikave skrčijo na posamezne opeke, izvedba pa je veliko bolj enostavna.

3.3 Podoba lotosa v grobnicah

Proti koncu dinastije Vzhodni Han se v grobni ikonografiji pojavi motiv lotosa. Običajno je upodobljen sredi obokanega stropa, na ravnem kvadratnem kamnu t. i. stropa zaojing, ki v obliki narobe obrnjene skrinje obdane s kvadratom ali krogom spominja na vodnjak. Medtem ko je običajno prikazan kot samostojen motiv, se pojavlja tudi v bolj dodelani ikonografski zasnovi. Najdemo ga v družbi nenavadnih živali, ptic, rib, divjih zveri, zmajev, sonca in lune, ter celo v spremstvu Fuxija in Nüwe in drugih

nesmrtnikov. V grobnici Yinan v provinci Shandong se poleg lotosa v obliki odprtega cveta z osmimi in štirimi cvetnimi listi na stropu pojavi cel dekorativni pas lotosov, prikazanih med glavami divjih živali, ki se nahaja na vodoravnem pasu na zgornjem delu severne stene v sprednji sobani (Zeng in drugi, 1956). V neki drugi grobnici v kraju Dengmiao (鄧廟), ravno tako v provinci Shandong, je šestlistni lotos prikazan skupaj z dvema zmajema, ki se prepletata skozi okrogli disk, drugimi živalmi, soncem s trinožno ptico, devetrepo lisico, nesmrtnikom na konju, luno, dvema ribama in štirimi krilatimi bitji (Chen in drugi, 2007, 46). S še bolj dodelano ikonografsko zasnovo pa postrežeta grobnica Suxian Chulan št. 1 (宿縣褚蘭) iz province Anhui (安徽), kjer lahko okrog lotosa opazujemo ples Fuxija in Nüwe (Wang, 1993) ter grobnica Jinan Daguan (濟南大觀園) iz province Shandong, kjer je osemcvetni lotos obdan s soncem in ptico, luno s krastačo ter nesmrtniki, ki plešejo okrog nebesnih teles (Shandong sheng wenwu guanli weiyuanhui, 1955).

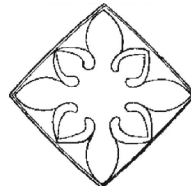
Natančna analiza in pregled vseh primerov upodobitve lotosa razkrije, da se lotos z izjemo zgoraj omenjenih grobnic Yinan in Suxian Chulan skoraj vedno nahaja

- 1) na vrhu grobnice na sredini obokanega stropa, ki se dviguje nad četverokotno zasnovano sobano;
- 2) na t. i. stropu zaojing;
- 3) na mestu, ki je bilo prvotno namenjeno soncu in luni;
- 4) ter je pogosto upodobljen skupaj z zamreženimi okni ali drugimi kvadratnimi zasnovami, nebeškimi bitji, živalmi in pticami.

V skoraj vseh primerih ima lotos osem cvetnih listov, ki se simetrično širijo iz osrednjega cvetišča s semeni. Ti so običajno označeni z majhnimi krogi. Cvetni listi imajo poudarjene koničaste vrhove v obliki trikotnikov. V zgodnjih primerih so cvetni listi bolj podolgovati in ozki, pozneje pa pridobijo lopatasto obliko in postanejo bolj okrogli. Primeri iz grobnic dinastije Vzhodni Han imajo enojne cvetne liste, medtem ko v obdobju Wei in Zahodni Jin cvet postane bolj dodelan z večplastnimi cvetnimi listi, čeravno oblika teh ostaja podobna primerom iz osrednjega dela kitajskega območja. Še posebej velika podobnost je opazna med cvetnimi listi iz grobnice Dahuting (打虎亭) v provinci Henan, ki spada v obdobje dinastije Vzhodni Han, ter med poznejšimi primeri iz obdobja Zahodni Jin, ki jih najdemo v grobnicah pri kraju Foyemiao (foyemiao) blizu kraja Dunhuang. To nakazuje, da sta bili podoba in zasnova lotosa iz dinastije Vzhodni Han preneseni na to območje. Kot smo že omenili, tudi celotna grobna arhitekturna zasnova in ikonografska kompozicija nazorno prikazujeta tesno povezavo s tradicijo Han. Povsem logično je potemtakem, da se tudi uporaba lotosa, ki ga najdemo v več grobnicah dinastije Vzhodni Han na osrednjem kitajskem območju, nadaljuje v zahodni regiji v času po dinastiji Han.

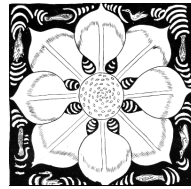
1a

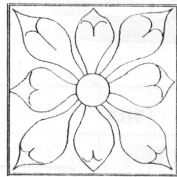
1b

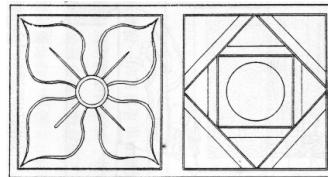
1c

1d

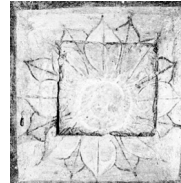
1e

1f

1g

1h

Slika 1: Primeri lotosa v zaojingu.⁵

5 1a) grobnica Dahuting št. 2, Henan (*Dahuting 2 hao mu, Henan* 打虎亭 2 號墓, 河南) (povzeto po: Henan sheng wenwu yanjiusuo, 1993, barvna slika 9)

1b) grobnica Qingshanquan Baiji, Jiangsu (*Qingshanquan Baiji mu, Jiangsu* 青山泉白集墓, 江蘇) (povzeto po: Nanjing bowuyuan, 1981, 139)

1c) grobnica Songshan M2, Shandong (*Songshan 2 hao mu, Shandong* 宋山 2 號墓, 山東) (povzeto po: Jining diqu wenwuzi in Jiaxiang xian wenguansuo, 1982, 65)

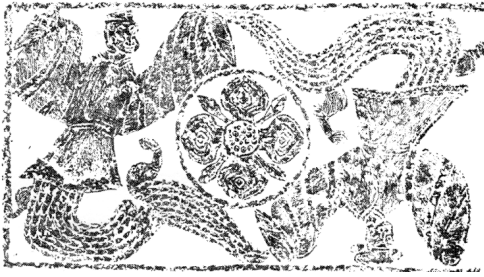
1d) grobnica Foyemiaowan št. 37, Gansu (*Foyemiaowan 37 hao mu, Gansu* 佛爺廟灣 37 號, 甘肅) (povzeto po: Dai in drugi, 1998, 78)

1e) grobnica Yinan, Shandong (*Yinan mu, Shandong* 沂南墓, 山東) (povzeto po: Zeng in drugi, 1956, 9)

1f) grobnica Yinan, Shandong (*Yinan mu, Shandong* 沂南墓, 山東) (povzeto po: Zeng in drugi, 1956, 8)

1g) grobnica Changcun, Henan (*Changcun mu, Henan* 棗村墓, 河南) (povzeto po: Zhengzhou shi wenwu kaogu yanjiusuo in drugi, 1996, 26)

1h) grobnica Dingjiazha št. 5, Gansu (*Dinjiazha 5 hao mu, Gansu* 丁家閣 5 號墓, 甘肅) (povzeto po: Gansu sheng wenwu kaogu yanjiusuo, 1989, 29)

Slika 2: *Lotos, Fuxi in Nüwa, grobnica Suxian Chulan št. 1, Anhui (povzeto po: Wang, 1993, 524).*

3.4 Izvor lotosa v zaojingu

Upodobitev lotosa v zaojingu gotovo ni inovacija graditeljev grobnic, temveč je v času dinastije Han postala že splošna praksa pri gradnji najrazličnejših palač. Japonski učenjak Ueahara Kazu (上原和) (1994), ki je raziskoval razvoj osemcvetnega lotosa iz motiva štiricvetnih rastlin, prikaže, da je podobo lotosa v zaojingu moč opaziti že v zgodnjih kitajskih palačah. Pri tem navaja naslednje reference: pesem Wang Yanshoua (王延壽) (ok. 118–138) z naslovom Rapsodija o Dvorani duhovne svetlobe v državi Lu (*Lu Lingguangdian fu* 魯靈光殿賦) iz 2. stoletja, Zhang Hengovo (張衡) (78–139) Rapsodijo o Zahodni prestolnici (*Xijing fu* 西京賦) ter Rapsodijo o Dvorani mogočnega blagoslova (*Fudian fu* 福殿賦), ki je nastala izpod peresa He Yana (何晏) (ok. 195–249). Wang Yanshou opisuje strop zaojing z lotosom na naslednji način:

圓淵方井，反植荷蕖。發秀吐榮，菡萏披敷。綠房紫葍，窠咤垂珠。(Wen Xuan 11) (Xiao, 1977, 170)

V okroglem ribniku s kvadratnim vodnjakom narobe zasajen lotos širi svojo slavo in cveti v polnem zamahu odprtega cveta. Vijolična semena na zelenem cvetišču kot biseri molijo ven.

Zhang Heng, znan učenjak in astronom iz dinastije Vzhodni Han, nadaljuje:

蒂倒茄於藻井，披紅葩之狎獵。(Wen Xuan 2) (Xiao, 1977, 38)

Okrog obrnjena lotosova stebila ukoreninjena na stropu zaojing združeno cvetijo v rdečih cvetovih.

Pesem He Yana še bolj izrazito prikaže narobe obrnjen lotos s cvetočim cvetom na stropu palače, ki jo je dal postaviti cesar Ming (明) v kraju Xuchang (許昌) okrog leta 232. Literarna tradicija tako nazorno prikazuje, da je bila upodobitev narobe obrnjenega lotosa z odprtim cvetom na stropu palač splošna praksa v času dinastije

Han, arheološka izkopavanja pa potrjujejo prisotnost lotosa tudi na stropu grobnic. Na tem mestu naj omenimo, da ima lotos dolgo tradicijo na Kitajskem. Izkopavanja neolitskih kultur so pokazala, da so že takrat uporabljali lotos oziroma ga vsaj poznali, saj so našli zoglenela semena v številnih kitajskih regijah tako na severu kot jugu (Guo, 2009, 323). Starodavni zapisi podajajo najrazličnejše načine gojenja lotosa in druge uporabne napotke, podoba lotosa pa se pojavi že na bronastih posodah iz obdobja Pomlad jeseni (*Chun qiu* 春秋) (770 pr. n. š.–476 pr. n. š.).

Poleg osemcvetnega motiva se večkrat pojavi tudi štiricvetni motiv, ki je v arheoloških poročilih označen kot motiv *shidiwen* (柿蒂紋) »kakijev pecelj« ali *siyewen* (四葉紋) »štiricvetni motiv«. Ueahara nazorno prikaže razvoj osemcvetnega motiva iz štiricvetnega, pri tem pa posebej izpostavi primer osemcvetnega motiva z lopatastimi cvetovi, ki ga najdemo v grobnici Songshan (宋山) iz province Shandong (Slika 1, 1c). Po njegovem mnenju ta podoba predstavlja prehodno fazo razvoja v osemcvetno podobo (Ueahara, 1994, 85). Prostor med večjimi štirimi cvetnimi listi je zapolnjen z manjšimi cvetovi, ki povzemajo povsem identično podobo z večjimi cvetovi. Variacije cvetnih listov lahko opazimo tudi v grobnici Qingshanquan Baiji iz mesta Xuzhou (徐州) (Nanjing bowuyuan, 1981) ter v grobnici Suxian Chulan iz province Anhui. Primer iz grobnice Chulan bi lahko nakazoval zgodnjo fazo razvoja osemcvetnega motiva (Slika 3), saj vogali kvadrata v osrednjem delu z rahlimi zavoji nakazujejo na štiri cvetne liste, ki zapolnjujejo prazne prostore med večjimi cvetovi.

Slika 3: Štiricvetni motiv z ribami, grobnica Suxian Chulan št. 1, Anhui (povzeto po: Wang, 1993, 533).

Štiricvetni motiv ali t. i. *shidiwen* se nikakor ne pojavi šele v času dinastije Han, temveč lahko njegovemu izvoru sledimo vse v čas obdobja Vojskujočih se držav (*Zhan guo* 戰國) (476 pr. n. š.–221 pr. n. š.). Že v tem času postane splošno razširjen motiv, še večjo popularnost pa doseže v času dinastije Han. Pogosto je prikazan na sredini bronastih ogledal ali na vrhu lakiranih posod, krst in mask. Da ta štirilistni vzorec pravzaprav nakazuje na lotos, še posebej, ker je bil najbolj pogost ravno na jugu Kitajske na območju Chu (楚), ki je znano po svoji navezanosti na lotos, je bilo že večkrat izpostavljeno (Tian, 2005; Zhang, 2002; Hayashi, 1999; 2000). Po analizi lokacije upodobitve hitro postane jasno, da je vedno prikazan na vrhu posameznih predmetov ali na stropu okroglih grobnih komor. Zhang (2002, 5–6) v diskusiji kompleksne kozmološke zasnove bronastih ogledal tako prikaže, da položaj štiricvetnega motiva na vrhu posameznih predmetov nakazuje na njegovo funkcijo utelešanja nebeške kupole.

Če se strinjamo, da osemcvetni motiv na stropu grobnic predstavlja lotos, je naslednje vprašanje, ki si ga je potrebno zastaviti, kakšen je pomen njegove upodobitve na sredini stropov oziroma kakšna je njegova funkcija v celotni grobni strukturi. Za odgovor na tovrstno vprašanje je potrebno upoštevati njegovo lokacijo in tesno povezavo s soncem.

3.5 Lotos in sonce

Glede na odlomek iz knjige Razširjene navade in običaji (*Fengsu tongyi* 風俗通義)⁶ naj bi lotos kot vodna rastlina na stropih palač imel funkcijo talismana, ki palače varuje pred ognjem (*Fengsu tongyi jiaozhu, Yiwu* 風俗通義校注, 佚文) (Ying, 2010, 575). Isti odlomek nas seznanja tudi s funkcijo in podobo stropa zaojing. Ta naj bi bil podoben eni izmed 28 zvezdnih lož (*xiu* 宿) – loži Vzhodni vodnjak (*Dongjing* 東井) –, ki predstavlja vodnjak in je tako povezana z vsemi vodnimi zadevami. Tudi ozvezdja v bližini te zvezdne lože so vsa bolj ali manj povezana z vodnim elementom, kar lahko sklepamo že iz njihovih imen: ozvezdje Južna reka (*Nanhe* 南河), Severna reka (*Beihe* 北河), Shranjena voda (*Jishui* 積水), Vodni nivo (*Shuiwei* 水位) itd. (Sun, 1997, 119). Upoštevajoč splošno vodno karakteristiko ozvezdja Dongjing je bilo povsem razumljivo, da so mu ljudje pridali funkcijo nadzora vseh stvari povezanih z vodo. Omembe vredno je tudi dejstvo, da niso le gradili stropa zaojinga v skladu z obliko ozvezdja Dongjing, temveč so mu s poimenovanjem Nebeški vodnjak (*Tianjing* 天井) pridali nebeški pridih. V skladu s korelativnim sistemom petih faz (*wuxing* 五行), kjer v t. i. premagovalnem krogu

6 Razširjene navade in običaji (*Fengsu tongyi* 風俗通義) je delo iz dinastije Vzhodni Han, v katerem avtor Ying Shao (應劭) (ok. 140–206) poskuša razložiti izvore družbenih navad in običajev, razširjenih v času dinastije Vzhodni Han.

voda premaga ogenj, se zdi, da je lotos s svojo vodno naravo idealna rešitev za lesene konstrukcije palač, ki so vse prevečkrat končale pod ognjenimi zublji.

Tega seveda nikakor ne moremo trditi za grobne komore, ki so jih v času dinastije Vzhodni Han začeli graditi iz opek in kamna. V tem pogledu je še posebej pomemben komentar Zhang Zaija (張載), ki ga poda na odlomek o narobe zasajenem lotosu v Rapsodiji o Dvorani duhovne svetlobe v državi Lu. V svojem komentarju pravi, da je namen sajenja lotosa v okroglem ribniku s kvadratnim vodnjakom predvsem v širitvi svetlobnega blišča.

爾雅曰：荷，芙蕖，種之於員淵方井之中，以為光輝。(Wen Xuan 11) (Xiao, 1977, 170)

Erya pravi: Lotosov cvet v sredini okroglega ribnika in kvadratnega vodnjaka oddaja svetlobo.

Podobno funkcijo mu pripiše tudi Rapsodija o Zahodni prestolnici, ki takoj po odlomku »okrog obrnjena lotosova stebila ukoreninjena na stropu zaojing združeno cvetijo v rdečih cvetovih« nadaljuje »krasijo slikovite strešne tramove in žadaste zaključke, iz katerih se vije žarek žgoče sončne svetlobe« (Wen Xuan 2) (Xiao, 1977, 38). Tudi Hayashi Minao (林巳奈夫) v svoji temeljiti študiji o simboliki lotosa podaja več referenc iz dinastije Han in obdobja Šestih dinastij (*Liu chao* 六朝) (220–589), ki lotos postavljajo v analogijo s sončno in lunino svetlobo (Hayashi, 1999, 84). Iz literarnih referenc je torej očitno, da lotos sredi ribnika ni imel le vloge varovanja lesenih konstrukcij pred ognjem, temveč je hkrati oddajal sončno svetlobo. Tako ni primeren le za osvetljevanje palačnih dvoran, temveč pridobi še posebej pomembno mesto v temačnih grobnih komorah podzemnega sveta.

V tem kontekstu citat iz knjige Huainanzi (淮南子)⁷ še dodatno osvetli povezavo sonca z lotosom. Ta ni le povezan s sončno svetlobo, temveč celo samo sonce dobi podobo lotosa.

若木在建木西，末有十日，其華照下地。(Huainanzi 4) (He, 1998, 329)

Drevo Ruo se nahaja zahodno od drevesa Jian. Na vejah sedi deset sonc, katerih blišč osvetljuje zemljo.

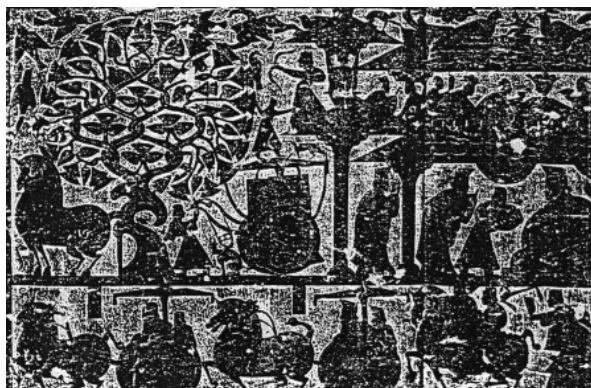
Komentator Gao You (高誘) iz dinastije Vzhodni Han zabeleži:

末，端也，若木端有十日，狀如蓮花。(Huainanzi 4) (He, 1998, 329)

Mo [veje] pomeni konica, na konicah drevesa Ruo sedi deset sonc, njihova podoba je kot lotos.

⁷ Huainanzi je eno izmed osrednjih kozmoloških del dinastije Han, ki je pod vodstvom kralja Liu Ana (劉安) (ok. 179 pr. n. št.–122 pr. n. št.) nastalo na dvoru kraljestva Huainan ok. leta 139 pr. n. št.

Iz zgornjega citata je razvidno, da sonce v kitajski starodavni tradiciji ni enačeno zgolj s podobo ptice, ki sonce prenaša čez nebo iz domovine murvinega drevesa (drevo *fusang* (扶桑)) na vzhodu v zahodno dolino na drugi strani neba in ga tam spusti na veje drevesa Ruo, temveč prevzame tudi podobo lotosa. Poleg literarnih referenc je podoba sonca v obliki ptice in lotosa na vejah opazna tudi v vizualni umetnosti dinastije Han. Na kamnitem reliefu iz grobnice Songshan ter iz sklopa oltarjev družine Wu (武) iz province Shandong so sonca na murvinem drevesu prikazana kot ptice, ki letijo okrog krošnje ali čepijo na konicah vej. Pri tem so nekatere ptice (listje) med zavitimi vejami že prevzele podobo lotosovega cveta (Slika 4).

Slika 4: Drevo *Fusang* (murvino drevo) z lokostrelcem Yijem (羿), kamniti relief iz prednje sobane oltarjev družine Wu (povzeto po: Wu, 1989, 57).

Pregled arheološkega materiala v grobnicah z motivom lotosa na stropih ravno tako prikaže tesno povezavo lotosa s soncem. Natančna analiza namreč razkrije razvoj lotosovega cveta iz sonca in žarkov, ki so osvetljevali temne podzemne sobane umrlega pokojnika. Sonce in luna sta izjemno pogost motiv v grobni umetnosti dinastije Han. Skupaj z drugimi nebeškimi bitji sta prikazana na obokanem stropu ali zgornjih delih sten. Medtem ko je sonce večkrat prikazano skupaj s podobo ptice, luni dela družbo krastača. Hkrati sta večkrat upodobljena tudi skupaj z dvema kozmogoničnima božanstvoma Fuxijem in Nüwo. Sonce je sicer običajno prikazano v obliki kroga brez kakršnihkoli linij, ki bi nakazovale na žarke, vendar lahko v nekaterih grobnicah iz dinastije Han že opazujemo tudi podobo sonca z žarki, ki so usmerjeni k štirim kotom kvadrata. Žarki prevzemajo podobo lopatastih in konicastih puščic, ki so izredno podobne poznejšim lopatastim cvetnim listom lotosa. Ti so ravno tako upodobljeni na podoben način znotraj kvadrata.

Primer sonca s ptico in z žarki znotraj kvadratne zasnove najdemo v grobnici Yanjiacha (延家岔) iz okraja Suide (绥德) v provinci Shaanxi (陕西), ki je datirana v

čas ok. leta 100 (Slika 5). Štirje žarki spominjajo na koničaste puščice, ki kljub bolj podolgovati obliki nakazujejo na poznejše širše lopataste cvetove lotosa.

Slika 5: Sonce s štirimi žarki, grobnica Yanjiacha, Shaanxi (povzeto po: Dai in drugi, 1983, 236).

Naslednji primer sonca s štirimi žarki prihaja iz grobnice Shengcun (聖村) iz province Anhui, ravno tako datirane v sredino obdobja dinastije Vzhodni Han (Slika 6). Na vodoravni prekladi nad vrati na severni steni prednje sobane je prikazano sonce s trinožno ptico znotraj kroga in s štirimi žarki. V primerjavi s prejšnjim primerom vidimo, da so žarki krajši, dobro pa so vidne lopataste konice žarkov. V njih bi lahko videli zametke lotosovega cveta, ki se v podobi štiricvetnega lista pojavi tudi na sredini vodoravne scene. Hkrati je v celotni kompoziciji takoj zraven sonca prisoten tudi motiv sončnega drevesa Fusang, na drugi strani pa je prikazana luna z veliko plesočo krastačo in žadastim zajcem, ki melje zelišča.

Slika 6: Motiv shidiwen s soncem in luno, grobnica Shengcun M1, Anhui (povzeto po: Zhou, 2010, 61).

Grobnica Dengmiao iz province Shandong predstavlja naslednjo fazo razvoja lotosovega motiva iz sonca in njegovih žarkov (Slika 7). Okroglo sonce z jasno podobo ptice je upodobljeno na zahodni strani stropnega oboka. Štirje lopatasti

žarki so usmerjeni proti štirim kotom kvadrata, prostor med njimi pa je zapolnjen z manjšimi žarki, ki so upodobljeni na enak način kot večji. Še bolj zanimiv detajl pa je prikaz štirih rib okrog sonca. V poznejših upodobitvah lotosa na stropu, kot npr. v kraju Foyemiaowan ali v grobnici Songshan, so ribe pogost spremljevalec lotosa, hkrati pa so prikazane na enak način, kot jih lahko opazujemo v tej grobnici.

Slika 7: Sonce z osmimi žarki, grobnica Dengmiao, Shandong (povzeto po: Chen in drugi, 2007, 42).

Podobno upodobitev lahko opazujemo tudi v grobnici Chulan iz province Anhui, v kateri pa je okroglo sonce že nadomeščeno z lotosovim cvetom znotraj kvadrata (Slika 3). Opazen je postopen razvoj osemcvetnega lotosa, saj štirje rahlo upognjeni vogali sredinskega kvadrata ustvarjajo majhne cvetne liste med štirimi večjimi listi. Ravno tako je prisoten tudi motiv rib.

V prehodni fazi postopne evolucije lotosovega motiva iz sonca je bil lotos večkrat upodabljen skupaj s soncem in luno. Tovrstna ikonografska zasnova je opazna v grobnicah Daguanyuan (Slika 8) in Dengmiao iz province Shandong. Tudi primer iz grobnice Yinan najverjetneje prikazuje sonce v bližini štiricvetnega motiva. Še bolj inovativen pristop nadalje prikazuje grobnica Chulan, kjer je lotos prikazan med Fuxijem in Nüwo (Slika 2). V literarno mitološki tradiciji sta Fuxi in Nüwa prikazana kot dve največji kozmogonični božanstvi, ki sta ustvarili človeško raso in jo vodili v svet civilizacijskih dosežkov. V grobni umetnosti sta obe božanstvi pogosto upodobljeni skupaj s soncem in luno. V primeru grobnice Chulan tako lotos nadomešča obe nebesni telesi.

V skoraj vseh primerih je lotos upodobljen na sredini obokanega stropa, na mestu, ki je bilo prvotno namenjeno soncu in luni. V nekaterih grobnicah lahko celo vidimo sonce znotraj zaojinga, ki je seveda pozneje zamenjano z lotosom. S pojavom

bolj dodelanega lotosovega motiva pa ni bilo več potrebe po prikazovanju sonca na stropu, tako v poznejših grobnicah, še posebej iz province Gansu iz obdobja Wei in Zahodni Jin, na stropu večinoma ne najdemo več sonca.

Iz vsega zgoraj omenjenega lahko sklepamo, da se je motiv štiri- ali osemcvetnega lotosa znotraj kvadratne zasnove razvil iz sonca in njegovih žarkov, ki so osvetljevali temne podzemne sobane.

Slika 8: *Lotos s soncem in luno, grobnica Daguan Yuan, Shandong (povzeto po: Hayashi, 2000, 530).*

3.6 Kozmološka vloga lotosa

Omenjeno je že bilo, da štiricvetni motiv ali t. i. shidiwen zaradi svoje lokacije na vrhu posameznih predmetov v soodnosu z drugimi upodobitvami simbolizira nebeško kupolo. Hayashi Minao (1999, 91) gre v svoji interpretaciji štiri- ali osemcvetnega motiva, ki se nahaja na sredini bronastih ogledal in je večkrat obdan s štirimi kozmološkimi živalmi, korak dlje. Po njegovem mnenju naj bi označeval nebeški urad severnega pola (*Beiji* 北極), pri čemer naj bi simboliziral najsvetlejšo zvezdo znotraj urada β UMi (Beta Ursae Minoris). Lotos kot svetleče nebeško telo naj bi tako označeval najsvetlejšo zvezdo znotraj urada severnega pola, ki glede na starodavne zapise predstavlja bivališče božanstva *Taiyi* (太一).

Znan kitajski zgodovinar Sima Qian (司馬遷) (ok. 145 pr. n. št.–86 pr. n. št.) v še bolj znamenitem zgodovinskem delu Zgodovinarjevi zapisi (*Shiji* 史記) v poglavju o nebeških uradih (*Tianguanshu* 天官書) začneja z naslednjim odlomkom:

中宮天極星，其一明者，太一常居也；旁三星三公，或曰子屬。(Sima, 1959, 1289)

Osrednjo palačo nadzirajo zvezde iz urada severnega pola. Najsvetlejša med njimi je bivališče Taiyija. Tri zvezde zraven predstavljajo tri gonge [tri ekscelence] ali – kot pravijo nekateri – prince in sinove cesarskih konkubin.

V času dinastije Han je Taiyi postalo eno izmed najbolj čislanih in čaščenih božanstev, ki je prevzelo vlogo vrhovnega božanstva, medtem ko mu je preostalih pet vladarjev neba (*Wu di* 五帝) služilo kot pomočniki. Svoj sedež naj bi imel na severnem polu, in sicer v zvezdi β Malega voza, najsvetlejši zvezdi znotraj urada severnega pola. Njegovo čaščenje je bilo ravno tako vključeno v grobne obrede in umetnost. Na stropu grobnice Qilingang (麒麟崗) v bližini kraja Nanyang (南陽) iz province Henan je npr. prikazan Taiyi, ki ga obkrožajo štiri kozmološke živali, Fuxi in Nüwa in dve ozvezdji (Veliki in Mali voz).

Iz tega lahko sklepamo, da lotos ni le predstavljal najsvetlejših zvezd, temveč je hkrati utelešal vrhovno božanstvo Taiyi, čigar bivališče se je nahajalo v središču celotnega kozmosa. Pri tem je zanimiva predvsem povezava druge zvezde v uradu severnega pola s soncem. Razprava o astronomiji (*Tianwenzhi* 天文志) v Zgodovini dinastije Jin (*Jinsbu* 晉書) pravi:

北極五星 [...] 第一星主月，太子也。第二星主日，帝王也；亦太乙之坐，謂最赤明者也。(Fang, 1974, 289)

Beiji ima pet zvezd [...] prva zvezda nadzira luno in je princ. Druga zvezda nadzira sonce in je cesar, je tudi sedež Taiyija in je tako najbolj rdeča in najsvetlejša.

Iz zgornjega citata je razvidno, da najsvetlejša zvezda znotraj urada severnega pola nadzira sonce. Nikakor potem ni naključje, da to zvezdo uteleša lotos, ki se je – kot smo prikazali – razvil iz motiva sonca. Zatorej bi lahko zaključili, da lotos na sredini obokanega stropa grobnih komor ne simbolizira le sončne svetlobe, temveč hkrati uteleša vrhovno božanstvo Taiyi. Ta s sedežem v središču kozmosa nadzira kroženje štirih letnih časov, regulira delovanje kozmičnih sil yin in yang, katerih kroženje poteka v krogu petih dinamičnih kozmičnih faz in tako umešča pokojnika v večni kontekst kozmičnega prostora in časa. To nadalje potrjujejo motivi nebeških oken v bližini lotosa v podobi manjših zamreženih oken ali kvadratnih zasnov. Rapsodija o Dvorani duhovne svetlobe v državi Lu podaja opis tovrstnih nebeških oken v podobi odprtih izrezljanih oken, ki prevzemajo obliko vzorca na tekstilu z mrežo tkanih niti (Wen Xuan 11) (Xiao, 1977, 170). Literarna referenca povsem ustreza podobi posameznih mrežastih oken z odprtimi rezbarijami v bližini lotosa. Nobenega dvoma ni, da ta okna predstavljajo nebeška vrata, skozi katera pokojna duša vstopi v kozmični prostor, v čigar sredini se

nahaja lotos. Poleg tega tudi sama pozicija lotosa nakazuje na njegovo osrednjo funkcijo znotraj kozmosa, saj je običajno prikazan znotraj kvadratnega zaojinga. Ta se nahaja na sredini obokanih stropov, ki se dvigujejo nad četverkotno zasnovno grobnih soban. Okrogel strop in kvadratna sobana nadalje jasno odražata koncept okroglega neba in kvadratne zemlje (*tianyuan difang* 天圓地方), splošno razširjeno prepričanje o obliki neba in zemlje. Kot taka sta oblikovala ogrodje umetno ustvarjenega kozmosa, medtem ko je podoba osemcvetnega lotosa na sredini okroglega stropa, ki je nakazoval na osem smeri, še jasneje odražala njegovo ključno funkcijo v kozmičnem prostoru, v katerem je umrli končno našel svoj večni počitek.

3.7 Sklep

Motiv lotosa se na stropu grobnic pojavi proti koncu dinastije Vzhodni Han ter postane splošno razširjen motiv v grobnicah iz časa dinastij Wei in Zahodni Jin v provinci Gansu. Čeravno njegov pojav sovпада z najrazličnejšimi budističnimi aktivnostmi, ki so se začele širiti po kitajskem ozemlju, bi bilo zavajajoče trditi, da gre v njegovi zgodnji fazi za motiv z budistično konotacijo. Temeljita analiza arheološkega materiala in starodavnih literarnih referenc, pri čemer je bila upoštevana specifična lokacija upodobitve lotosa, jasno pokaže, da lotos ni le budistični motiv, temveč je bil globoko zajet tudi v zgodnji kitajski tradiciji. Njegova podoba v grobnicah se je tako najverjetneje razvila iz sonca in žarkov, ki so osvetljevali temačne podzemne sobane. Kot tak nikakor ne predstavlja zgolj dekoracije, temveč vsebuje konkreten pomen, ki je tesno povezan s kozmično naravo in njegovo centralno pozicijo v kozmosu.

Lotos na okroglih stropih grobnic iz dinastij Han, Wei in Zahodni Jin ne simbolizira le sončne svetlobe, temveč hkrati uteleša najsvetlejšo zvezdo znotraj urada severnega pola, kjer naj bi prebivalo vrhovno božanstvo Taiyi. Ta je v središču kozmosa reguliral stalno prepletanje dveh kozmičnih sil, ki sta se nadalje manifestirali v krogu petih dinamično kozmičnih faz, skozi katere potekajo vsi pojavi v naravi – tudi kroženje štirih letnih časov. S tem je Taiyi pripomogel k transformaciji grobne strukture v umetno ustvarjen kozmos, v katerem je duša lahko dosegla nesmrtnost.

Vse te ideje in koncepti so bile z migracijami prenesene v provinco Gansu, kjer je viden nov zagon. Medtem ko je lotos dominiral v grobnih sobanah, so preostale simbolične kode, ki so nakazovale na kozmologijo yin yang wuxing, praktično izginile s stropa, kar je jasno vidno v grobnicah pri kraju Foyemiaowan in Xincheng (新城). Lotos je tako postal glavni vizualni simbol nebeško-kozmičnega sveta,

njegova prisotnost pa je pripomogla k transformaciji grobnice v mikrokozmos, kjer je duša pokojnika nadaljevala s svojim življenjem.

Tovrstna interpretacija nadalje tudi pojasni sočasni pojav lotosa v grobnicah in budizma na Kitajskem. Ravno zaradi dejstva, da je bil lotos trdno usidran v zgodnji kitajski tradiciji, je širitev budistične miselnosti zgolj pospešila njegov razvoj in uporabo v grobnem kontekstu, medtem ko se njegov prvotni pomen in uporaba združita z budističnim simbolom lotosa šele v poznejših obdobjih.

Literatura in viri

- Chen, Kunlin (陳昆麟) in drugi, 2007: Shandong Dong'e xian Dengmiao Han huaxiangshi mu (山東東阿縣鄧廟漢畫像石墓). *Kaogu*. 3. 32–51.
- Dai, Chunyang (戴春陽) in drugi (ur.), 1998: *Dunhuang Foyemiaowan Xi Jin huaxiangzhuan mu* (敦煌佛爺廟灣西晉畫像磚墓). Beijing: Wenwu chubanshe.
- Dai, Yingxin (戴應新) in drugi, 1983: Shaanxi Suide xian Yanjiacha Dong han huaxiangshi mu (陝西綏德縣延安家岔東漢畫像石墓). *Kaogu*. 3. 233–237.
- Fang, Xuanling (房玄齡), 1974: *Jinshu* (晉書). Beijing: Zhonghua shuju.
- Gansu sheng bowuguan (甘肅省博物館), 1974: Wuwei Leitai Han mu (武威雷台漢墓). *Kaogu xuebao*. 2. 87–109.
- Gansu sheng bowuguan (甘肅省博物館), 1979: Jiuquan, Jiayuguan Jin mu de fajue (酒泉, 嘉峪關晉墓的發掘). *Wenwu*. 6. 1–11.
- Gansu sheng wenwu kaogu yanjiusuo (甘肅省文物考古研究所), 1989: *Jiuquan Shiliuguo mu bibhua* (酒泉十六國墓壁畫). Beijing: Wenwu chubanshe.
- Gansu sheng wenwu kaogu yanjiusuo (甘肅省文物考古研究所) in drugi, 2008: Gansu Gaotai Digengpo Jin mu fajue jianbao (甘肅高台地埂坡晉墓發掘簡報). *Wenwu*. 9. 29–39.
- Guo, H.B, 2009: Cultivation of Lotus (*Nelumbo Nucifera* Gaertn. ssp. *Nucifera*) and its Utilization in China. *Genet Resour Crop Evol*. 56. 323–330. Doi: 10.1007/s10722-008-9366-2 (citirano 29. september 2010).
- Hayashi, Minao (林巳奈夫), 1999: Zhongguo gudai lianhua de xiangzheng (yi) (中國古代蓮花的象徵(一)). Cai Fengshu (蔡風書). *Wenwu jikan*. 3. 78–95.

- Hayashi, Minao (林巳奈夫), 2000: Zhongguo gudai lianhua de xiangzheng (er) (中國古代蓮花的象徵(二)). Cai Fengshu (蔡風書). V: *Shanxi sheng kaogu xuehui lunwenji* (ur. Shanxisheng kaogu xuehui). Taiyuan: Shanxi guji chubanshe. 529–548.
- He, Ning (何寧) (ur.), 1998: Huainanzi jishi (淮南子集釋). *Xinbian Zhuzi jicheng*. 3 zv. Beijing: Zhonghua shuju.
- He, Xilin (賀西林), 2001: *Gumu danqing: Han dai mushi bibua de faxian yu yanjiu* (古墓丹青: 漢代墓室壁畫的發現與研究). Xi'an: Shanxi renmin meishu chubanshe.
- Henan sheng wenwu yanjiusuo (河南省文物研究所), 1993: *Mi xian Dabuting Han mu* (密縣打虎亭漢墓). Beijing: Wenwu chubanshe.
- Hu, Lingui (呼林貴), 1989: Shaanxi Hancheng Zhichuanzhen Dong Han mu fajue jianbao (陝西韓城芝川鎮東漢墓發掘簡報). *Kaogu yu wenwu*. 3. 45–49.
- Jining diqu wenwuzu (濟寧地區文物組) in drugi, 1982: Shandong Jiaxiang Songshan 1980 nian chutu de Han huaxiangshi (山東嘉祥宋山1980年出土的漢畫像石). *Wenwu*. 5. 60–70.
- Knechtges, David R (prev. in koment.) 1990: *Wen Xuan or Selections of Refined Literature*. Vol. 1: Rhapsodies on Metropolis and Capitals, Xiao Tong. Taipei: SMC Publishing Inc.
- Liang, Xiaoying in drugi, 2005: Qianxi Wuwei Wei Jin shiqi muzang de tedian (淺析武威魏晉時期墓葬的特點). *Longyou wenbo*. 2. 6–12.
- Nanjing bowuyuan (南京博物院), 1981: Xuzhou Qingshanquan Baiji Dong Han huaxiangshi mu (徐州青山泉白集東漢畫像石墓). *Kaogu*. 2. 137–50.
- Rhie, Marylin M., 1999: *Early Buddhist Art of China and Central Asia*. Vol. 1. Leiden and Boston: Brill.
- Shandong sheng wenwu guanli weiyuanhui (山東省文物管理委員會), 1955: Jinan Daguanyuan de yi ge Han mu (濟南大觀園的一個漢墓). *Kaogu tongxun*. 4. 48–50.
- Sima, Qian (司馬遷), 1959: *Shiji* (史記) (ur. Xiao, Feng). Beijing: Zhonghua shuju.

- Su, Jian (苏健), 1984: Meiguo Boshidun meishuguan cang Luoyang Han mu bihua kaolüe (美国波士顿美术馆藏洛阳汉墓壁画考略). *Zhongyuan wenwu*. 2. 22–25.
- Sun, Xiaochun in drugi, 1997: *The Chinese Sky During the Han, Constellating Stars and Society*. Sinica Leidensia. Vol. 38. Leiden, New York, Köln: Brill.
- Tian, Zibing (田自秉), 2005: *Zhongguo gongyi meishushi* (中國工藝美術史). Shanghai: Dongfang chubanshe.
- Ueahara, Kazu (上原和), 1994: Koguri kaiga no Nihon e oyoboshita eikyō (高句麗絵画の日本へ及ぼした影響). *Bukyō Geijutsu*. 215 (July). 75–103.
- Vampelj Suhadolnik, Nataša, 2014: Han and Wei Jin tombs with murals: artistic exchange in architecture and iconography. V: *Face to face : the transcendence of the arts in China and beyond : historical perspectives* (Global art monograph series) (ur. Olliveira Lopez, Rui). Lisboa: CIEBA. 40–71.
- Wang, Buyi (王步毅), 1993: Anhui Su xian Chulan Han huaxiangshi mu (安徽宿縣褚蘭漢畫像石墓). *Kaogu xuebao*. 4. 51–48.
- Wu, Hung, 1986: Buddhist Elements in Early Chinese Art (2nd nad 3rd Centuries A.D.). *Artibus Asiae*. XLVII (3-4). 263–352.
- Wu, Hung, 1989: *The Wu Liang Shrine: The Ideology of Early Chinese Pictorial Art*. Stanford: Stanford University Press.
- Wu, Hung, 1995: *Monumentality in Early Chinese Art and Architecture*. Stanford: Stanford University Press.
- Xiao, Tong (蕭統) (ur.), 1977: *Wen Xuan* (文選). Beijing: Zhonghua shuju.
- Ying, Shao (應劭), 2010: *Fengsu tongyi jiaozhu* (風俗通義校注). Xinbian Zhuji jicheng. Vol. 2. Beijing: Zhonghua shuju.
- Zeng, Zhaoyu (曾昭燦) in drugi, 1956: *Yi'nan gu huaxiangshi mu fajue baogao* (沂南古畫像石墓發掘報告). Beijing: Wenhua bu wenwu guanli ju.
- Zhang, Pengchuan (張朋川), 1978: Hexi chutu de Han Jin huihua jianshu (河西出土的漢晉繪畫簡述). *Wenwu*. 6. 59–65.
- Zhang, Pengchuan (張朋川), 1979: Jiuquan Dingjiazha gumu bihua yishu (酒泉丁家閘古墓壁畫藝術). *Wenwu*. 6. 8–21.

- Zhang, Pengchuan (張朋川), 2002: Yuzhou tushi zhong de tianqiong zhi hua - shidiwen bian (宇宙圖式中的天穹之花——柿蒂紋辨). *Zhongguo yishu shejishi luncong*. 12. 4-6.
- Zheng, Yan (鄭岩), 2002: *Wei Jin Nanbeichao bibuamu yanjiu* (魏晉南北朝壁畫墓研究). Beijing: Wenwu chubanshe.
- Zhengzhou shi wenwu kaogu yanjiusuo (鄭州市文物考古研究所) in drugi, 1996: Henan Xingyang Changcun Han dai bihua mu diaocha (河南滎陽棗村漢代壁畫墓調查). *Wenwu*. 3. 18-27.
- Zhou, Shuili (周水利), 2010: Anhui Xiao xian xin chutu de Han dai huaxiangshi (安徽蕭縣新出土的漢代畫像石). *Wenwu*. 6. 59-65.